

mišljenje okrunjeno sistavom

**Uz poslednje djelo Enesta Blocha
Experimentum mundi, Suhrkamp Verlag,
Frankfurt am Main 1975.**

branimir brljević

Sudbina stvaralačkog, neusistemljenog, nezaokruženog, antidiogmatskog i antiprofetskog mišljenja paradoksalna je: prečesto biva neshvaćeno ili krivo shvaćeno, lebdi u neprestanoj opasnosti da s njim proizvoljno postupaju i da ga dogmatiziraju, ukalupljuju oni koji dolaze kasnije, da ga prešućuju ili proganjaju. Takvo mišljenje »bez domovine«, odnosno mišljenje koje svoju domovinu ima na putu (auf dem Weg) biva pobijano zbijom, onim predručnim, premda baš ta zbilja nije zbiljska; biva pobijano sustavom, premda je taj sustav nesustavan. Posljednje djelo Ernesta Blocha *Experimentum mundi*, ili kako ga je autor prvočitno naslovio *Experiment svjet* (*Das Experiment Welt*), nedvjobeno kani biti osnovnom izuzetno plodnog, ponešto neuobičajenog i stoga često neshvaćenog filosofskog kazivanja, kani biti filosofski sustav, sustavno učenje o kategorijama. Isprva takvo utemeljene sustava izaziva nesporazum; protutječi Blochovoj dijalektičkoj filosofiji, filosofiji procesa i poстојanja, onoga Jošne. No, sustav ovđe nije mišljen kao recept za ozbiljenje boljega svijeta u kojem će sve biti na svojem mjestu. Sustav je u Blocha isključivo metodologički princip po kojem »prava teorija uzima ciljeve djelovanja iz analize svijeta kojega treba izmjeniti« (Ibid, str. 251). U tom je smislu glasovita Engelsova rečenica »Puding se provjerava konzumacijom!« (»Essen als Beweis des Puddings!«) tek naputak za djelovanje, a po sebi se razumije da to djelovanje ne može biti stuhljino, neprincipijelno, već se mora temeljiti na pouzdanoj i iskušanoj teoriji kroz praksu.

Već u podnaslovu djela *Pitanje, kategorije iznošenja, praksa*, kao i u trima centralnim kategorijama dijalektičkog procesa, naznačenim još u spisu *O sadašnjem položaju filozofije* (1950) — Front, Novum, Materija, koje pretpostavljaju najčasnije ljudsko svojstvo shvaćanja i djelovanja — nadru — jasno je da mislilac konzervativno gradi svoju misao — A posse ad esse non valet consequentia (On mogućnosti ne valja odmah zaključivati za stvarnost.)

Sveukupni sustav Blochova filosofskog opusa nije nadređen, već podređen teoretsko-praktičkom pronaalaženju puta (theoretisch-praktischen Wegfindung) objektivno-realne mogućnosti, na kojemu se ono Njamerno (das Daß) iščinjava kroz okret iz njegova mračno neposrednog prema naprijed i prema gore (voran und vorau), prema njegovim narastajućim Što-određenjima (Was-Bestimmungen). Okret i uzdržanje (Drehung und Hebung) izraženi su *Experimentum* kroz sedam stadija toga promalaženja puta (*Ibid*, str. 254): kroz logičko predodređivanje, dimenzioniranje u vremenu i prostoru, objektiviranje u kauzalno-finalnim kategorijama transmisije, manifestiranje u kategorijama oblike, komuniciranje u područnom kategorijama, supstancijalno identificiranje, te realiziranje realizirajućeg samog. Sustav ostaje otvoren. On je neistrašni put kojim tek treba kročiti, *punctum litis et salicus*. Nesreća dobrih zamisli jest da iz njih najčešće nastaju loši primjeri. Stoga eksperiment, stoga sustav, a ne bezglavnost Döblinova junaka Franza

Biberkopfa (Dabroglav, Bezglav) iz predratnog romana *Berlin Alexanderplatz*, koji bi da bude dobar, ali mu to nikako ne polazi za rukom.

PREMA VAN VODI TAJANSTVENI PUT

Da bi govor o onomu Još-ne uopće bio moguć, neizostavno se treba sloboditi stegne naslijedenoga jezika i njemu primjernoga mnenja, koji međusobno zatvaraju krug — zar postoji samo prezentno? Govorimo i želimo iskazati to što je mišljeno, ali mislimo ne riječima, već pojmovima. Nasuprot mnoštvu riječi koje jeziku i mišljenju pridolaze iz asocijativnog predstavljanja, pojmovi potiču iz mišljenja (Begriffe dagegen, stammen aus dem Denken). Tradicionalni jezik tek odrižava i izražava što jest, ali ne i što može i što će biti. Tako se on kroz svoje izrazite manifestacije u poslovnjim zamjenicama *Moj* i *tvoj* razotkriva kao Prokrustova postelja, pristigla iz nadgradnje klasnih društava i njihove tipologije. Očevidno, jezgru te vlasničko-zahajtevne sebičnosti jest ekonomska. Pri tomu je nužno navlastiti preispitivanje onoga Nadonosnog u svijetu (*Hoffnungsvollen in der Welt*), koje poduzima kritika jezika. Ona otkriva izostanak viška. (Überschauß) u okvirima konzerviranih jezičnih čahura (*Sprachhülsen*) — umjesto dozrijevanje (*Nachreife*) vlada lakounost (*Schleendrian*). Ipak, u nadgradnji jezika, pored svih štetnih očuvanja, ideologije, ima mjesta za lukavost uma (*List der Vernunft*), kojom se može služiti emancipirani pojmom. Jezik mora sadržavati prethodnu formiranost pojma da bi ga mogao privesti logički točnom, i kategorijalno istinitom. Prethodna formiranost pojma se zviba unutar novoga logičkog slijeda, na početku kojega je određeno ono što neodređeno, ono ONO (Es). To Ono stoji prije suda, predstupanj je k određenom subjektu koji ima biti pojmljen u predikatu, ono je prvotni dojam o stvari (*Ergrieff*). Sudovi pretpostavljaju dojmove da bi ih tek pred-odredili (prädizieren, vorausbestimmen), te iz njih precizno obrazovali pojmove. Dojmovi su, dakle, čisto logički pojmovi *in statu nascendi*. Logička formula S je P, proizvodi nesporazum po kojemtu je bitak statičan i svako mjesto nastajanja (jeder Ort des Werdens) zakrčeno. Razvojno-povijesna formula S išči nije P, zapravo prekorčuje prvi vid završenog reda. Zaustaviti se prije prve formuli, znači mi ne kretnuti, znači da bi u sudnjim iskazima (*Urteillaussagen*) jedino tautologiski predikati bili mogući. Polivalentna logika ne razlikuje kruto točno od netočnog, istinito od neistinitog, već želi upravo moguće *tertium datur* držati otvorenim. Dakako, formalnih je mogućnosti bezbroj, a stvarno-objektivnih upravo onoliko koliko kriteriji stvarnoga stanja dopuštaju (*Das Prinzip Hoffnung*, str. 255. — O formalno i stvarno-objektivno mogućem). Novi Totum treba unatoč svemu općemu, njegovim shemama i gotovosti ostati posve bez horizonta. To se odnosи ponajprije na

bez horizonta. To se odnosi ponajprije na logički preformirani (unaprijed stvoreni) odnos stvari, na prijelaz od točnosti k istinitosti, od općih predikatnih pojmove ka kategorijama kao načinima i oblicima Tubačka (Kategorien als Daseinsweisen und Deseinsformen). Na putu ka onom konstitutivnom kategorijalnom oblikovanju pojmove zviba se razotkrivajuće, koje se isprava isprobava na jezničkom i logičkom stanju onoga točnoga. Kako, prema kojemu prođe ono stvarnosno Što. Tako se iz pojmove uklanja ideologiski talog i to spoznajno-teoretskim, a ne jezničko-kritičkim ili logičkim putem. Objektivna povijes, na tendencija od početka do svršetka je angažirana na oblikovanju eksperimenta povijesti — kako i čemu (Wohin und Wozu).

U našem mračnom, tragalačkom i teškom svijetu identitet očigledno nije uspio, ali isto tako još nije ni spriječen (vereitelt). Detektivska analiza, u Marxsovom smislu, lo-

DIMENZIONIRANJE U VREMENU I PROSTORU, OKVIRNIM KATEGORIJAMA

Između Sada i ponovnog Sada leži ono Nikada, koje je također vremenski prisutno ovdje; i to kao nedostatak Sada, bez kojega se ono ne bi moglo pomoviti u formi ponovnog Sada. Iz obje neposredne još neposredovanosti, onoga Sada i Ovdje (Jetzt und Hier), koje ne može potklopiti nijedno Nikada i Nigdje, šire se i oblikuje kao relativno doživljivo vremensko-prostorno okretanje (Drehung) i Izlaz (Ausfahrt). Ono je doživljivo tek u stanovitom rastojanju spram sadašnjosti koja pod svojim okriljem ima mrak upravo doživljenog trenutka (das Dunkel des gerade gelebten Augenblicks). Izuzetni Dodatak (Zuschuß) nestaje u mraku sadašnjosti posve konjski ograničeno (scheuklappenhaft). Ali posredovana

sadašnjost se razlikuje od uobičajene po tomu što u njoj imamo jedino i primjerno vremensko mjesto našega djelovanja. Najodlučuje jest da djelovanje ima pred sobom ispunjenje intencija akata slobode. Kategorija neistodobnosti (Ungleichzeitigkeit) u smislu različitog povijesnog zbijanja u različitim djelovima svijeta, kao i u smislu netočnosti određenja sadašnjosti, koja ponekad obuhvaća stoljeće, ne smije zbuminjati: *Sadašnjost još nije prisutnost* (Prä-sens ist noch keine Prä-senz). Posredovana sadašnjost, ono Sada (Jetzt), jedino je početak zahtijevanog i usmjerenog procesa,isto tako kao što je i njegova blizina koja sa sobom još nije na rastojanjima-početak. Konkretno Ovdje i Sada, u kojima se proces odlučuje, jesu trenutak rođenja novoga. »Sadašnjost postaje ljudska, postaje i njegov a tek kad je čovjek uspijeva shvatiti kao postajanje...« (Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, str. 392). U čistoj budućnosti leže, za razliku od nečiste u kojoj nas očekuju uobičajene sobe, nešto kao izlazak i zallazak sunca — sve novo pomoći promjene, kao još ne pojavljenio, ali koje se može pojaviti, to znači ono što je postavljeno u tendencijski. Jedno posve Novo, jedna ne čista nego apsolutna budućnost sadržava mit. Tako vrla zamršena homogenost između posljednjeg povijesnog i posljednjeg prirodnog toka u apokaliptici (otkrovjenju), u slikama kružeće zemlje, minutlog neba, novoga Jeruzalema »na kraju vremena«, mitska je i može se naći zaustavljenia tek u spoznatljivom (iako kratko poput munje) vremenskom načinu »ispunjavanju«, onomu baš sada (Nu). Tako posve mirujuće »baš sada« označeno je u Faustovoj želji: »Stani, ti si tako lijepa!« (Verweile doch, du

bist so schön), o čemu opširnije Bloch govori u *Tibingenskom uvodu u filosofiju* (po-glavljivo *Metodički motiv putovanja*, str. 67-105).

Okvirene kategorije u kojima se zbiva proces ne-pronadenosti jesu vrijeme i prostor, ali ne vrijeme koje je ravnomjerno podijeljeno i koje bezuvjetno teče, već povijesno vrijeme s izrazitim obilježjem usmjerenošću, autentično prirodno-povijesno vrijeme kao način opstanka nekog tendirajućeg događanja (*Tibingenski uvod u filosofiju*, str. 152). Riemannovo shvaćanje prostora daje mjesto teoriji relativnosti, po kojoj svakodnevjno ima neko vlastito vrijeme; ono, štoviše, odstvarjujući krutost i nepromjenljivost, dopušta mogućnost mijenjanja svojih mjerila pretežno iz razloga samih objekata. Metričko polje, niz točaka svijeta koje su ono Ovdje i ono Sada, nije jednom zauvijek ukručeno, već stoji u kauzalnoj vezi, zavisnosti od materije i s njom se mijenja. Polje tako ne-pripada mirujućoj homogenoj formi nego formi materijalnog događanja koje je puno promjena. Različita strujanja slojeva unutar obuhvatne celine zabilježuju neku vrstu Riemannova vremena. Takvo dinamičko shvaćanje vremena i prostora ima svoj smisao tek u vezi s napretkom. Štoviše, napredak ga pretostavlja implicirajući ono Kamo i Čemu, i to dobro čemu, koje treba dovršiti i izboriti, ono nedostignuto postojeće. »Čemu ne implicira samo »cilj«, nego i »svrhu«, te »smisao« barem onoga zbijanja koje ljudski stremi i radi. Kratko, vrijeme nije nigdje apstraktina shema promjene, nego njezinu konkretno-elastično polje puteva, koje se i samu mijenja kroz formu i sadržaj promjene. Unutarnji smisao toga vremena jest način objektivnog tendiranja onog objektivno Intenzivnog. Tako vrijeme ostaje forma puta intenzivnog izlaženja, ono je prostor povijesti, kao jednog svijeta koji ne samo da se mijenja, nego je promjenljiv (sich verändert und veränderbar ist). Vrijeme je pomoćnik objektivno-realne mogućnosti, prostor napretka li mogućem Dobru. U poglavljiju *Prostor kao djelatni oblik postalosti; drukčije: uspješnost* Bloch raskrinkava tradicionalno shvaćanje prostora, koje također sadržava ideološku ljudsku. Utemeljenje prostora kao sveopćeg, postojanog kovčega, u koji pojedine stvari, pokretne ili mirujuće, bijavu upalkirane, zapravo apsolutizira zaštićenost, predviđa kretajuće, energetsko, konačno producirajuće. Prostor je natuprot utemeljen na općoj teoriji relativnosti, on je Riemannovski četverodimen-zionalan i prema Einsteinovom izrazu — »gibak kao mekušac« (»nachgiebig wie ein Mollusk«). Ta vrsta prostora ima, kao i vrijeme, promjenjivu metriku, to znači da metričko polje nije jedno zauvijek dano, već stoji u kauzalnoj ovisnosti o materiji i s njom se mijenja. Proturječnost u prostoru između izvanjskosti (Außerlichkeit) i očitovanja (Äußerung) prisutna je; to čini karakter prostora dvostrukim: izvansko je ono što se obično naziva postalošću, a kao očitovanje otvara on moguću stvorenost i uspjelost (eröffnet er mögliche Gestaltet — und Gelungensein, Ibid, str. 113). Očitanje, kao drugo povijesno-kvalitativno lice prostora, neprijateljski je suprostavljen zbilji, predručnom; uključuju dijalektiku razvijanja. To je nemir očitovanja koji može pronaći mjesto usred napetosti izvanjskosti, koji može pronaći mjesto za ustrajavanje bez zadržavanja (für An-Halt ohne Anhalten), za odlučnost (riješenost) bez razrješenja.

OBJEKTIVIRANJE U KAUZALNO-FINALNIM KATEGORIJAMA TRANSMIŠNJE

Nastavak hodanja po vodećem putu koji je ne samo uočviren već i ispružen, koji posreduje ka onomu što kretanje kročeći i skačući misli po putu, ima pred sobom ono mišljenje (das Gemeinte). Mišljenje stoji na putu, ili čak na njegovu kraju, razli-

kuje se od vremena kao put, budući da ni u kom slučaju ne može biti mišljeno kao ono što se proteže u beskraj, u »lošu beskonačnost«. Promjena, međutim, izlazi iz onoga Jer (Weil), koje s njom graniči. To načelo jest vlastiti zahvat čovjeka prema Van (ins Außen), koji mu tek Vani (im Draußen) dopušta da misli kauzalno (ursächlich). Načelo mu otkriva vremensko uzastope (Nacheinander) zbijanja kao ono *propter hoc u post hoc* (zbog toga u poslijetoga). Ono vremenski prije nipošto se ne može misliti jednostavno kao neko Jer; dan nije užrok noći stoga što se ona nastavlja na njega, niti obratno. Jedno nipošto nije užrok drugomu, iako mu ono redovito pretodi. Ovdje se svakako mora zaključiti iz sasvim drugoga izvora, u ovom slučaju iz dinamičkog *propter hoc* okretanja Zemlje. Time se sprečava logička pogreška (Fehlschluss). Primjera ima bezbroj. Stoga ujvijek treba imati na umu golemu razliku između spoznajnog i realnog razloga (Erkenntnis-und Realgrund). Do zamagljivanja u svijetu ne dolazi zbog antropomorfognog, već zbog, u najvećoj mjeri, određenih interesa određenih klasa. Njihovo subjektivno uplatanje mora biti prozreno i uklonjeno, da bi objektivnost mogla postati vidljiva; stoga umjesto proizvoljne kritike antropomorfizacije, Bloch zahtijeva usmjerenu kritiku ideologije (Ibid, str. 117). Prisutna »heteronomija svrhac ne mora uviđati nadmašiti izlaznu svrhu (Ausgangsweck). Naprotiv, iz najbolje zamisljenog uređenja može postati posve prosječno, čak mnogo gore od prisutnih; nerijetko je put u pakao popločan dobrim željama. Nadmašivanje se mnogo rijede zbiva; ponekad u avanturizmu i umjetnosti. Pri tomu se ima na umu pitanje, tako često u dobrom postavljanju cilja implicirano, moraju li i koliko sredstava biti homogene cilju?! Sredstva nerijetko svrhomaličje realno kvarile, mijenjaju ga do neprepoznatljivosti. To znači da su loša sredstva odstranila cilj, bilo na sporedni kolosek, bilo na neodređeno vrijeme u budućnost. Slično, zar ne: cijena loših sredstava postaje izuzetno visoka, kao i tamo gdje se dobar cilj iz daleke budućnosti upućuje u neko uviđek iznova transcedentno, što je osobito slučaj u onkvenoj utjesi (in kirchlicher Vertröstung). Vladajući se pozivaju na jednu posve nepotpunu interpretaciju Isusove prodiže: »Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima! U tomu je sav Zakon i Proroci.« (Biblja, Novi zavjet, str. 6, Evanđelje po Mateju) naime, kao da se odupiranjem zlju zahtijeva samo kada pojedinac privatnik trpi privatnu nepravdu; ne, nego i tamo gdje se drugom dešava nepravda, koji se obraća gluhomu nebu. Pobuna protiv nepravde može se temeljiti i na nepravdi nanesenoj drugom, kao i protiv neke općenite nepravde koja pogoda i druge. Dječak u *Neinsageru* (Bertolt Brecht, Lehrstücke, Suhrkamp, 1966) odupire se nepravdi »velikog običaja«. Ako je rečeno A, mora li se reći B, pošto sam uviđio da »veliki običaj«, misli se na dosljednost, nije sukladan mojoj dobroj nakani? Tko koristi pravo nasilja Dobroga za Dobro (ein Gewaltrecht des Guten, zum Guten)? Upravo oni koji bi sami protiv sebe trebali koristiti to pravo. Ako je Isus, koji žukla da je četrdeset dana proveo na brdu, za koje vrijeme niti je bio vode, niti je jeo knuha, došao da upali vatru, jednako je tako mogao doći da gori u vatru i da mu se čini što se i najneznačnijem od njegove braće čini. Kratko, uzaludno rasplamsavanje u obliku puča, neko naguravanje promjene subjektivno je, ali nema nikakve veze s objektivnom tendencijom koja tek postaje bremenita akcijom kad ima objektivni vozni red za sebe. Taj vozni red je *shvaćena tendencija* (die begriffene Tendenz) koja sprečava borbu bez realnih posljedica, a zagovara od reformacije pozdravljeno sveto Nigdarjevo revolucionarne (St. Nimmerleinstag der Revolution). Teoretsko istraživanje baze treba da služi upravo generalštabu revolucije, umjesto da

marijan jalšovec

dve pesme

SVAKIDAŠNJA PERSPEKTIVA

Na stolu zelena boca mineralne vode i komad isušenog kruha. Promatram prednju stijenk boce, kroz nju vodu, pa stražnju stijenku. Iz nje prozor se kao lijevak širi u dvorište. Tamo je, na istočnoj strani, uže za sušenje rublja prebilo kićmu jednoj kariranoj košulji. Istim putem uvlaci pogled natrag, kao kornjača. Učini mi se da je boca ostala prosvrđana, razotkrivena.

GROF BOMBELES SLAZE PASIJANS

Vrijeme: dvadeset i tri sata i nekoliko minuta.
Atmosfera: nebeska žuta, krežuba usta, mljuckaju golubinje perje.
Akcija: kolovoz u porculanu uzvрpoljenih munja, kao da Bog fotografira krajolik.

Vjerujem da bi se analizom negativa moglo utvrditi:
a) da li sam ikad bio golub
b) tko se uopće tako pojavitviva

sklizne u ekonomizam bliskih ciljeva (tzv. reformizam), a isto tako da ne sklizne u anarhistički puč dilentatizma mestrpljenja. Dakle, horizonti i njihov plamteći pomoć moraju biti vidljivi u svim bliskim ciljevima, a provlačeći se prema naprijed, svijetleći, mora biti vidljiv u njihov krajnji cilj, koji mora utjecati na teoriju-praksi sveukupnih bliskih ciljeva kao entelehije (ozbiljenja) svih revolucionarnih pokreta s dobrim izgledima. Tu je daleki cilj uspostavljanje besklasnog društva, a krajnji cilj, koji prelazi granice (grenzüberschreitende Endziel) je lice jednog svijeta uopće, u kojem už našu pomoć subjekt više nije opterećen objektom kao nečim stranim. Takođe skok, dijalektički orijentiran u posredovanju s invarijantom smjera (Invarianten der Richtung) bitno se razlikuje od skoka slučaja koji nastupa bez posredovanja. U točki nepredviđenog križanja međusobno stranih posredovanja, naseljen je slučaj i u njegov skok je uglavnom na smetnji, kao napuklina na šalici (igra riječi — Sprung kao skok i kao napuklina). Dijalektički skok takođe ruši slijed posredovanja, ali nije od toga slijed razdvojen, a još manje od konačno pospiješujućeg načina antiteze, već je rezultat posredovanja, koji provlači. Prema Novumu tjeri dijalektika sama. Ona ima svoj osobito nemirni centar u antitezi, u neprestalno nezadovoljnju, onomu što transmisija još nije dostigla. Dijalektika nema centar u svagda slijedećoj sintezi, kao relativnom miru poslike oluje, odnosno nakon skoka. Taj mir, naime, biva uvijek iznova ometen kroz ponovnu antitetičku pravalu u njemu. Prema Blochu, dijalektika ne znači jedinstvo proturječnosti, već jedinstvo jedinstva i proturječnosti (Einheit der Einheit und der Widersprüche). Amisotelovo određenje načela proturječnosti ne proturječi hegelovskoj antitezi i onomu proturječju, što uvijek iznova oplodava prelaženja u sintezu. »Što se na tice, upravo smo utvrdili da je za izvjesnu stvar nemoguće da u isto vrijeme postoji i nepostoji, oslanjajući se na ovu mogućnost, pokazali smo da je ovo načelo najpozajamljije od svih«. (Metafizika, Kultura, Beograd 1971, str. 76) — Štoviše, potvrđuje zabranu opstamka proturječja i prešutno priznaje neprestano prelaženje. Zagonetka pra-stvari (Ur-sache — uzroka), odnosno razloga svijeta (der Grund der Welt) još uvijek je neriješena, pa tjeri preko finalnosti; ona je ono što tjeri potpunu utopijsku supstancialnost u kretanju, ponajprije oblika zborga toga još nesavršenog svijeta. Razlikovanje, na kojem Bloch inzistira u »stvarnom«, jest razlikovanje između uvjeta i uzroka (Bedingungen und Ursache). Čista mehanika u pogledu na budućnost obuhvaća samo ono što se može očekivati (das Erwartbare), ponavljajući onoga što se oduvijek događa, stereotipnost jedne naprave budućnosti. Prijevremeno poduzimanje puta budućeg (Vorwegnahme des Zukünftigen), osim ako se ne shvatiti kao stereotipno buduće, ne može se pozivati na tautološki rastvorljive jednake uzroke. To prijevremeno poduzimanje mora najprije istražiti razlog kao uvjet (den Grund als Bedingung), tj. kao conditio sine qua non. Odatle razlika između plana koji se poziva na prognosu i utopije koja se poziva na anticipaciju. Nema uzroka bez kojega se ne može. Opstoji uvjet bez kojega se ne može. U manje-više uvjetovanom zbivanju kategorija mogućnosti, kao parcialna uvjetovanost, otvara djelatno polje subjekta. Upravo subjekt mora relativno mirujuće uvjete u zbilji preobraziti u aktivu djelozročnost (Wirkursächlichkeit), jer se ne smije zadovoljiti sa samom zrelošću neke situacije. Stanje lebdenja onog ne posve ispunjenog uvjeta daje kategoriji mogućnosti otvorenost i dubinu. Istraživanje parcialnih uvjetovanosti spaja se upereno na budućnost s anticipacijama relativno otvorenih mogućnosti, na koje se može utjecati i koje ne računaju samo s onim što-se-može-očekivati, već upravo i s onim što-se-ne-može-očekivati, s Novim. Razlikovanje

uvjeta i uzroka, koje Bloch izvodi, jest: uzroci su, premda ne mehanistički preterano, stvarnosne pretpostavke zakonski tužnog ostvarenja; uvjeti su stvarnosne pretpostavke mogućeg ostvarenja koje ne nastaje bez sudjelovanja subjekta. (Ursachen sind, obzw. mechanistic nicht übertriebar, die sachhaften Voraussetzungen gesetzhaft notwendiger Verwirklichung; Bedingungen sind die sachhaften Voraussetzungen möglicher Verwirklichung, die ohne eingreifendes Subjekt nicht Zustand kommt.) Ibid, str. 129. Višak mogućnosti iznad svake predučnosti, i one revolucionarne, ne može se umanjiti. Ostatje more, šire, o vorenje i mogućnosti (das Meer weiterer, offener Möglichkeit), kao parocijalne uvjetovanosti za ozbiljenje, otvorene u tendenciji i latenciji. U tomu leži snaga subjektivnog faktora revolucije, koji istraživanjem uzroka lošeg stanja i, osobito, pronalaženjem novih uvjeta (Bedingungsfindung) za ostvarenje jednog konikretno-utopijski zahtijevanog stanja, ima pred sobom bitak kao utopiju. Kauzalno-finalna transmisija je tu procesna, a kao mjezin jedini zakon prvovali se dijalektika. Ozakonjena poslovica mijenja svoj oblik: »Ništa novo pod dubioznim suncem ponavljanja!« (Und nichts Neues unter der zweifelhaften Sonne »Wiederholung!«). Sveti zaboravlja misliti na ono natragdjeđovanje, na uzrok sam kao na nastanak nekog Novog, koje već ne bi bilo u uzroku (das nicht schon in der Ursache gewesen wäre). Za klasičnu mehaniku ne postoji ni najmanje mrvica relacije nesigurnosti, kako je kasnije Heisenberg motirao na subatomarnim zbivanjima. Epikurov model o jednom ne posve determiniziranom padu atoma, nasuprot Demokritovom modelu prevlasti zakona, opet mutatis mutandis, vrijedan je diskusiji na ovom mjestu (o tome vidi Marxovu dotkorsku disretaciju Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode). U Epikuru se sloboda atoma sastoji u tomu da svaki atom može proizvoljno odstupati od svog pravocrtnog nadolje usmjerenog puta, čime je omogućeno vrtložno kretanje. U otvorenom svjetskom događanju pred nama sloboda je uvijek mogućnost drukčijeg čimjenja (des Andersmachenkönnens), drukčijeg zbivanja, a bez plodonosnog diskontinuiteta sloboda bi bila tek podjarmljivanje pod krutu prisilu zakona, beskrajno. Na scenu stupaju okolnosti, kao ono što odlučuje. Ako pomažu, znači da je Moguće dostiglo svoje Dosta (das Mögliche hat sein Genug erreicht). Ali, to se ne zbiva često — veliki trenutak biva prepušten malim naraštajem, veliki naraštaj biva prepušten malom trenutku, nakon čega, u oba slučaja, prilike prolaze neiskorištene. Ipak, ono rijetko održava filozofiju. Kao u Theodora W. Adorna, u Negativnoj dijalektici — Filozofija, koja se činila prevladanom, održava se, na životu, jer trenutak njezina ozbiljenja bijaše propušten». Bloch u poglavju Povjesna mogućnost sa slobodom i voznim redom raspravlja o dvijema kategorijama mogućnosti u Aristotelu. Razlikovanje između stvari po mogućem, odnosno prema mjerilu mogućeg, što je (kata to dynaton), i od toga esencijalno različitog (dynamicē on), što je bitak-u-mogućnosti (Das In-Möglichkeit-Sein), ukazuje na prisutnost prvoga u transmisijama i supstratnost drugog, koje nije iscrpljeno u transmisijama. Bitak-u-mogućnosti ne bi mogao prijesti iz mogućnosti u stvarnost bez stvari prema mogućnosti, već bi eventualno mogao biti upotrijebijen za utjehu koja prekoračuje ovaj svijet. To je hladna struja mogućnosti. Ona topla korespondira s ontološkim određenjem Mogućeg kao (kata to dynaton) koje u sebi mora sadržavati i sadrži ono ciljno-entuzijastičko. Ishod može biti dvostruk — pad ili ulaz. Mogućnost mogućnosti, eventualnost, koju ne treba brkati sa slučajnošću, biva premještena u horizont tendencije historijsko-dijalektičkog procesa. Tendencija, latencija i ono bitnosno u transmisijama, pokazuju slijed od samotne

intencije, kojoj ususret dolazi gonjenje društveno i prirodno vanjskog, do toga samog do objektivne tendencije. Tendencija, koja je objektivno pospješujući rad, ima za sobom jednu volju, s voljom im usmjerenu napetost (Hingespanstheit), također željeni cilj u sebi. Ona nipošto nije identična sa zakonom koji izražava baš ono što se stalno ponavlja. Na odlučnu razliku između tendencije i zakona upozorava Marx u 9. poglaviju III toma Kapitala: »Uopće se u čitavoj kapitalističkoj proizvodnji opći zakon provodi iako vladajuća tendencija uvijek samo na vrlo zamršen i približan način, kao nikad neutvrđivi projek vječnih kolebanja.« (Kapital, Kultura, Zagreb 1948). Idolatrije čuvate zakomistost Marx, dakle, unaprijed isključujući. Tamo gdje je zakon ustanovljen kao sopstveno ponavljanje, upravo tamo tendencija otvara mjesto za Novum. Kako rekosmo, jedini je zakon dijalektika, ali i ona ima iznimak, nedijalektičkih negacija, bez obrata od negativnog ka pozitivnom, na primjer. Tendenciju Bloch konačno određuje kao Imanje i Ne-imanje, zapravo postojanje Pra-stvari (uzroka, Ur-sache) u historijskom eksperimentu totalitetu toga postojanja. Totalitet, koji tako ulazi u tendenciju, ometan i još ne postignut, jednak je onomu utopijski fundiranom tendencije i uključuje latenciju. S prikrivenim (mogućim) mjesi se stanje u kojem je daleko rođenje Novuma, u kojem to moguće, bez pristigle odluke u latentnom, uopće ne može biti trudno. Latencija je način na koji se još ne bivajući ciljni sadržaj čini valjanim u tendenciji. Supstancija kao bit nije pred nama, ne pokazuje se. Ona nam se nadaje kao bitnosno (das Wesenhaft) koje je već prisutno u procesu i najjače upravo u latenciji. Kategorije transmisije imaju svoj plod predznačen u iznešenim oblicima, kategorijama oblika koje su vani i koje su ono narastajuće sadržajnog Nešto.

MANIFESTIRANJE I KOMUNICIRANJE KATEGORIJAMA NA PUTU KA SUPSTANCIJALNOSTI

Manifestacije se obrazuju u postajajući kao procesu okretanja i uvlačenja, ali se u svojim brojnim odnosima ne iscrpljuju, nego u kvalitativnom kvantu upravo dokazuju svoja sve bogatija sadržajna svojstva. Sam kvalitativni kvantum nastaje posredstvom prijelaza kvalitete u kvalitetu, koji nipošto nije jednostavan kao pri prelaženju u paru ili led, pri čemu se kvaliteta vode mijenja. Druččiji prijelaz iz kvalitete u kvalitetu zbiva se zbog određenih obuhvatnih snaga svake kategorije i u manifestacijama oblika potvrđuje se ne samo kao zamišljaj, već i kao djelovanje. Kategorije, dakle, nisu samo dimenzionirajući i objektivirajući način Tubitka, nego, štoviše, oblici Tubitka koji se manifestiraju. U svojem Da-Što-odnosu (Daß-Was-Beziehung) kategorije predstavljaju dijela u procesu, entelehijski pokušane karaktere formi, oblikovne forme, koje se isprobavaju i mogu se saštati u jednom konkretnom učenju o figurama. Budući da je kretanje nesavršena i nezavršena entelehija (Aristotel) i sve predručne entelehije su i same još nesavršene entelehije. Zato je svakog učenje o kategorijama u otvorenom upravljenju prema konačnom obliku. Međutim, kategorijalna eideтика nije nastanjena u »božjem vrtu čiste biti« (Scheler). Ona uvažava nategnutost između pojava i realnosti i njezine takozvane čiste ideje, ona se na toj nategnutosti upravo gradi. Iz kvantitativne drugosti i onog kvalitativno sadržajnog Druččije, kategorijalna eideтика se oblikuje u upravljenosti prema onomu supstancijalnom. Na putu koji upravljenost prema konačnom obliku prelazi, ono što se ne da raskomadati, ono što

istrajava u svim slojevima i bez kojega se manifestacija kategorija u oblicima Tubitka ne bi mogla zamisliti, jest — princip (das Prinzip). Biti principijelan znači imati uporište, to je najbolji način da se ostane dosljedan (bei der Stange bleibem). Smisrena je kućna uporaba »principijelnog«, recimo, u sloganu: »Gost je uvijek u pravu! ili »Izlog je oko prodavaonice!«. Prvobitno smisao riječi »princip« dolazi upravo ovdje do izražaja. Riječ kojom počinje Biblijka — bereschith — prevedena je na latinski s principium. To početno povezivanje, uz to višom silom, obojilo je, kaže Bloch, filosofsko značenje riječi princip za dugo vrijeme. Princip je u Experimentum određen kao osnovno načelo prema naprijed, s nepopustljivim smjerom. Ono što određuje smjer prema naprijed malazimo već u Kantu, u kategoričkom imperativu maksimu djelovanja nepopustljivo vrednuje i određuje kao ono što može biti princip jednog općenitog zakonodavstva, određene koje tek u budućem, u besklasnom društву, dobiva svoj potpuni smisao. Ali Kant, za razliku od Blocha, odjeljuje kategorije i principe. On je ono što određuje smjer pripisao samo principu, a ne kategorijama. Bloch, nasuprot Kantu, tvrdi da je upravo princip kategorija i to istraživa kategorija, odnosno kategorija istražavanja. Princip je, dakle, središnja kategorija koja daje smjer nama od nas sa mih zadanom bitku identičnosti. On kao područna kategorija ne-područnog posvuda predstavlja invarijantu temeljnog, nepopustljivog smjera. Principi koji se historijski pojavljuju i variraju, pa nestaju, nisu nikakvi principi. Nema vjernosti privremenom principu, principu prema mjeri okolnosti. Kao što je već rečeno, promjenljive okolnosti mogu prouzročiti cilj svjesne borbe

kategorije sredstava i svrha, koje se slijede; dakle, potugu i alat, koji nakon svršenog posla postaju suvišnim. Ono na čemu inzistira Bloch jeste — talkve neprekidno promjenljive upute za djelovanje ne smiju se brkati s istražavajućim principom, onim što je izraženo u Ceterum censeo Carthaginem esse delendam! — ono što stalno mislimo i što se mora obaviti. Princip koji u historijsku toku djeluje prema osnovnom zakonu dijalektike, ne da se zbumili.

Dijalektika, da ne bi bilo zabune, ovde nije mišljena kao princip. Ona je i sama, poput okolnosti u svjetu sredstava k naprednom provođenju onog Nekog, končno istinskog principa nuda, koji bi doista da bude. Pitanje o neprimenljivosti principa ovdje bi, dosljedno Blochovo misli, bila suvišno pitanje. Ono se uopće ne može postaviti. Ipak, uz sva moguća kategorijalna određenja, uz sustav, pred-određivanje i pred-ispustavljanje puta k bitku kao utopiji, neizbjježno je — može li se neistraženi put unaprijed smatrati istraženim? Jer, upravo je to konzervacija cijelog filosofskog sustava Blocha. Rekosmo, nitko ne sumnja da izvan prednječnog postoji i ono što može postati prednječno. Ali, što je to što je bitak kao utopija? Je li to ono što hoće čovjek? Ako je to ozbiljenje čovjeka, može li čovjek sa svojim ozbiljenjem biti zadovoljan? Hoće li čovjek uopće sebe? Što čovjek hoće? Je li bit ljudska neispunjenošć? Je li mu sudbina (Geschick) u zbijanju (Geschehen)? Ni je li to povijest (Geschichte)? Ako jeste, onda se njegovo ozbiljenje doista može odlagati u beskonačnost, odlaze se. Ali, prednječno nije mjeru budućnosti. To bi opet bila tautologija. Čovjek je takav, jer je takav. S još nije P, može biti shvaćeno ne samo kao čovjek još nije posve pri sebi, već i kao čovjek još nije posve izvan sebe.

Stoga princip. Realni izuzeci ne poriču princip, već sredstva pomoći kojih ono principijelno mišljeno treba biti realizirano. Što je ono što unatoč tako mnoštvu negativnih faktima ne zaboravlja ono fieri koje treba namiriti i koje kao postojano čudo bez praznovjerja na temelju postulata počiva u nepopustljivom principu (im unnachlässlichen Prinzip)? To je supstancija još ne uspijele dobre stvari, koja se smjerodavno (richtungsgebend) saopćava protiv svega nedostatnog, čak zlo prednječnog. Kao što rekosmo, supstancialna bit može poprimiti posve drugi smjer, upravo zgotovljennim, čvrstim principom. Talkvo negativno zaokretanje nije isključeno, ali Bloch dokidam je talkvo mogućeg zaokretanja nalazi u optimističkoj prevlasti dobrog: zlo ne pobija dobro, ali dobro pobija zlo (das Böse widerlegt das Gute nicht, das Gute aber widerlegt das Böse).

U poglavljiju *Ono subjektom bremenito u područnoj kategoriji humanuma* (Ibid, str. 181) Bloch pokušava razjasniti unaprijed određeni put čovjeka i svijeta, kao uspjelosti, ozbiljnosti njihova pred-određenja. Pitanje — što je čovjek? — svakako je krivo, ili barem nepotpuno. Čovjek, naime, još nije određen. Zato bolje — što čovjek postaje? Odgovori su kojekakvi, ali se najčešće svode na antropološki učvršćene okvire prirodnoznanstvene discipline, po kojim čovjek naprosto spada u posljednje poglavlje zoologije. Točno je da mnoštvo osobina grade i ponašanja upućuju na životinjsko čovjeka; ponegdje je čak evidentan hendiček čovjeka spram nekih životinjskih vrsta. Iz prikljenjenosti znanosti o čovjeku, antropologiji, pojavila se filksacija činjenica (Tatsachenfixierung) zloupotreboom riječi priroda (Natur) koju je, što svjesno što nesvesno, zagovarala i zagovara klasno društvo. »Po prirodi« znači da je čovjek neizmjenljivo određen, od rođenja do smrti. Odatle učenje o stalno istom ponašanju koje se društveno više ne može modifikirati. Kao, na primjer, agresivnost koja treba doprinijeti opravdanju postojećeg, nepodnošljivog stanja društva. Iz prirodnoznanstvene čvrstog određenja antropologije izvodi nas genetski zasnovana biologija koja prirođenu narav nije uvijek tako utvrdila. U darwinovskoj descendantnoj teoriji baš organska priroda biva razvojno-povjesno shvaćena, a čovjek određen kao neutvrđeno biće. Čovjek je problem, zadatak, zagometka, pokušano imenovanje duboko neistraženo, za čije je rješenje u toku povijesti, primjereno rastućem ansamblu društvenih odnosa, istupilo mnoštvo nomenklatura. Odisjeva izjava: »Zovem se Nitko, tako još može svatko za sebe reći, ispočetka! (Ich heiße Niemand, so kann noch jeder von sich sagen, von Anfang her!) pokazuje da se u talkvoj kasparhauzerovskoj prirodi ne može izdržati i izvodi nas u goluem vrtjbalnosti baze i nadgradnje ljudske povijesti. Odnos baza-nadgradnja, koji se pojavljuje u ljudskom svijetu, čini dakle, da pitanje o čovjeku ne pripada samo u posljednje poglavlje zoologije, već u dijovski skok ka stvaranju refleksivne svijesti, koju ne naizmimo ni u jedne životinje. Ima li povijest zaista, kako je to pokret Junge Deutschland zamjetio, više stepeništa nego soba? Državne tvorevine postoje i u životinji. Često se ukazivalo na građevine termita i mravljije humke u kojima se križaju putevi i ponekad podsjećaju na prave trgove. Ali, prema Chestertonovoj usporedbi, još nije pronađen nijedan mravljji humak čije bi ulice i tagovi bili ukraseni statuama slavnih mračava. Dakle, zaključuje Bloch, postoje uzori i modeli ispravnog ljudskog ponašanja, koji pomažu ono tražeće elitarnog vrijednosnog pojma čovjeka. Drugo je da statue mnogih glavnih glava na trgovima gradova ne zasljužuju po mjeri ljudskog više doli da im se odrube glave, što bi po konzervaciji Isusove prodiče također moglo biti ljudsko — jer s lošim postupcima upravo onako kako zahtijevam za sebe da sa mnom postupaju, budem li takav. Tako i Bloch zaklju-

boško tomašević

dve pesme

MUNK, XI

Sećanje, lomač, čiji plam me kida.
Pol Valeri: Mlada Parka

Postojiš, o bez sečanja delo! ti... sretno platno!
Većno sad a bludeć u zevu što sanja, vremena,
oblija i žudnje. — Telo što plam svoj obliva
krotkim trenom, jednim strašnim nikađ u cik vasiome.

Prelepo doba, kad ti beše ništa, prah, zov:
san u kržljavom viru... Seni, moja
duga varko, da l' na putu gubili smo
živo telo naših rujnih sanja? da l'
delo ovo zato satvorismo?
Gde pobede gorke! Plaho rastojanje —
— put od nužde do oblika.

Trpko jedro, moj živote, što na
zidu visiš!

MUNK, XIII

Blago je ovo vreme sreće
Strepite smrtnil!
P. Valeri: Nacrt Zmijca

Koje doba smrtnog radovajna u čast sveta
zemna voljo dela? Koje doba, tugo neba?
Ti, najoplakanija! Dok rasteš i gr
na ognjište svu sliku, tamo, u
prahodilište snevaj! Linijo srne,
sve zene blagosti, na dnu smrti same,
(oh) večno protivrečje. Veku planduj
s inja duha, ljudsko, ipak, sveto.

Iz ciklusa Slikar Munk

čuje — kanonski mišljene slike atenskog slobodnjaka, postojanog Rimljana, neustrašivog Spartanca, stotičkog mudraca s hrapavom kožom dorskoga stupa sve su, u po-nešto različitom supnju, snabdjevene ograda-ma i ideologijama jednog upravo nehumanog, nerazorenog sve-ugnjetavajućeg klasnog društva. Ma kako snažno ovdje sve pociva u zlom, ipak se podižu redovi eksperimentata ka slobodi, prema etici bez vlasništva (zu Ethik ohne Eigentum). U rodoslovnu knjigu gospodske moći Sebastian je Franok, Münzerov prijatelj, upisao: »Kad ne bi postojala komitoljubivost, evanelje ne bi bilo teško!«. Odavde, kaže Bloch, ono bio loško-antropološko dobiva ljudima srodnije određenje, koje sprečava da se razlike između specifično ljudskih afekata i njihovih kategorija, ckrvenjački pretjeruju k životinjskim i tako bivaju krivo shvaćene. Etičko, međutim, kao eksperiment, ne smije ostatiti bez oslonca kao ni tek formalni poziv na ponašanje pojedincu, već ono mora dobiti svoje svjetlo iz klasne borbe izmučenih i potlačenih, ponizljenih i povrijeđenih (der Mühseligen und Beladenen, Erniedrigten und Beleidigten). To pokazuje da je pravo lice čovjeka, uz svu nejasnost njegovih orta, ipak sebe svjesno. Etički postulati, unatoč svemu njihovom razocarevanju u stvarnosti, ostaju meškinjenjivi i neuništivi. Se-besvjesnost čovjeka ovdje je mišljena kao svijest o očeviđnosti (Evidenzbewußtsein) ispravnoga (des Rechten), onoga-Utoliko go-re po činjećel, dakkle, svijest o očeviđnosti praktičke vrste, koja je konačno i posvuda u vezi s horizontom tendencije koju treba ubrzati i latencije koju treba iskorijeniti uopće. Sloboda ima svoj red, red slobode ljudskog dostojanstva, uspravnog hoda, i samo tako ona može imati prostor. Pravi, se-beznajući i sebemogući komunizam ima se u onomu što se pod imenom morale tako dugo prikriveno tražilo. Gdje se ima zbiti-taj red slobode, gdje se ima omogućiti komunizam? Priroda je ta koja je mjesto radnje za onoga koji je postije nje došao, za čovjeka. U Bibliji se zemlja postavlja kao naš uređeni stan. Ali tako što pretpostavlja Boga koji još nije požalio što je stvorio zemlju i prirodu kao mjesto radnje. Ali, početak biblije drukčiji je od kraja. U posljednjem poglavljiju Apokalipsi, ono Završe-ni je samo kao propadajuće po sebi i to ne u svojoj prošlosti, već u budućnosti. To buduće prošlo prirode je posve drugo od onoga statički prošloga prije čovjeka. Priroda čije vrijeme, ne samo čiji prostor, još traje i okružuje ono pravo povijesno

vrijeme, krajnji je, a ne početni problem povijesti i njenog konačno, ni u kom slučaju bez-prirodno ljudskog horizonta. U kozmičkom kulminiraju priroda, kao bitak koji se može shvatiti samo iz cilja, iz onoga kamo teži (Ibid, str. 226). Cjelokupni svijet postiže bitak svoje istine i istinu bitka tek u njemu nepoznatom, pa i uopće još ne po-stojećem cilju kojeg realne sifre anticipira-ju. Realne sifre još ne tvore kuću, one još ne tvore ni mjesto radnje za *samosret* čovjeka i prirode, jednog sveobuhvatnog bitka s identificiranim jezgrom, već one moraju biti desfinirane, njihovu smislenost tek treba poroditi. Te sifre su jedini amblemi prirode, kao moguće zemlje sutrašnjice. Do sada je zemlja sutrašnjice zamisljana u mi-tu o »novom Jeruzalemu«, s ovćicom kao jedinim svjetlom, umjesto starog prazno-diovskog svijeta Mjeseca i Sunca. Međutim, mitološko zaodijevanje filosofski nije posljednja riječ, ono ovdje tek ima u pripremi problem kojega treba sekularizirati. In-tencijom prema jednom mogućem savršenstvu same prirode, hipoteza »starog Jeruza-lema« mora biti shvaćena kao mogućnost posredovanja čovjeka-subjekta i prirode-ob-jepta prema identičnosti u potpunoj in-a-menaciji. Priroda, pri tomu, mora sadržavati klice nastajućeg subjektivnog. Dakle, postojeće prošlost i postalost (Gewesenheit und Gewordenheit) nisu vječna kob prirode. Sto-više, u središnjim područnim kategorijama čovjeka i prirode za dugo vremena ostaje jedna osnovna tema koja glasi: početak kraja, kraj početka, još u postojanju (na-prednjim) interkurzijama između nulte to-čke-autopije-jezgre.

REALIZIRANJE KROZ ODMOS TEORIJA-PRAKSA

Posljednji dio *Experimentuma* naslov-ljen kao posljednje okretanje/uzlaženje, odnosno realizacija zamisljenog kroz odnos teorije i prakse, Bloch započinje proturječe-vo: »Ne zna se tko smo. Također, odakle stižemo, kamo idemo«. To se proturječe provlači kroz cijelo djelo i ostaje nerazriješeno, poput odlučnosti (riješenosti) bez razriješenja (Entschloßtheit) ohne Verabsolutierung, str. 113). Ako se ne zna ni odakle stižemo, ni kamo idemo, može li se znati što hoćemo?! Ako se može znati što hoćemo, onda se mora moći znati kamo idemo, neovisno o preprekama u zbivanju, koje mogu uništiti mogućnost. Ako se ne zna tko smo i što smo kako se može znati što ćemo biti? Tako glasno pitanje Bloch nipošto ne previda; svjestan konzervacije bestemelje-nosti i neoslonjivosti na područno, koja proi-stjeće iz takova pitanja, on situira pitanje o određenosti neodređenoga kao pitanje ne-riješeno, ali time i neugašeno. Oboje zahtijeva radikalnu izmjenu postojećeg stanja, iz prošlog u buduće, eksperimentom. Kamen spoticanja u liku načela proturječnosti i nje-gove, još u Aristotela naznačene neodrživo-sti ne biva uklonjen s puta u liku načela identitetiteta. Filosofija koja se gradi na pro-mjenljivosti, ma kako ova bila shvaćena, čini prvu laž (proton pseudos) kad iz svojeg vrhovnog i jedinog zakona — dia-lektike, zauštavlja tu promjenljivost i kre-tanje uopće u načelu identiteteta, ma kako daleko u budućnosti. Pitanje, prečesto za-boravljano, otkriva nepodobnost odgovora. Problem samoga problema, odnosno pitanje svijeta o sebi samom otkriva se kao procesna supstancija. Ona, međutim, nije trans-misijska kategorija, nije kategorija oblika, ona još nije dostigla iznešeni oblik, već je klica utopijskog totuma posljednja materije u laboratoriju koji se zove svijet. Hoće li se svijet i zbivanje zauštaviti i gdje, to nije pitanje. Hoće li svijet postati ljudski i kako, jest. Pri tomu nije svejedno kako će biti spravljen puding koji se provjerava konzumiranjem. Dakle, time je pomišljen

recept, umjesto nekog slijepog tučenja. U povijesti filozofije Bloch pronalazi niz pri-mjera koji pokazuju da je »moralno« pona-šanje bilo zahtijevano i savjetovano tek nakon što je bilo primijenjeno. U Fichetovom moralizmu ono »trebanje« (das Sollen) uklapa pa se u svijet pojedinca, pa je njegovo dje-ločinjenje (Tathandlung) prvo realistički mi-šljeno pojavljivanje odnosa teorije i prakse unutar idealizma. Fichteva je praksa podu-zeta u mišljenu kao izlaz iz antinomije kont-templativne svijesti. Bitak i mišljene, realni i idealni red svijeta u djeločinjenju, imaju zajednički korijen u dobru što se reali-zira i koje ih treba posredovati. Pripremi i nužno idealistički zaobilazni put Fichteve Ich-refleksije nestaje tek u dijalektičko-materijalističkom pojmu teorija-praksa. Mar-kizam skreće u logiku analize situacije i ten-denacije; djelotvorni pojam i pojedinačno, sadržajno pojavljuje se u izmjeničnom osciliraju teorije i prakse, uz prius teorije, primat prakse. Teorija nije tek primijenjena na praksu, tako da teorija zatvoreno i neprekidno dalje misli, nego praksa stoji kao »svirsishodno« djelovanje u skladu s krajem tendencije, koji ovisi o samoj ten-denaciji. Utolikoj važi da »naše učenje nije dogma, već uputa za djelovanje«. Bloch kaže — prvo odvagnuti, potom se usuditi (erst wagen, dann wagen) ne važi bez ograničenja. Tako se na što odvažava, također je bitno. Praksa, kojoj teorija mora odrediti smjer, ne dobiva uvijek dobar smjer osadržaj (Richtungsinhalt), naiče, konkretni odnos ljudi prema ljudima i prema prirodi. Mar-kizam dokida djelomične istine kao djelo-mične uspijehe. Praksa se ne može zadovoljiti oslobođenjem odnosa čovjeka prema čovjeku od otuđenja, već ona dalje mijenja-jući ga ulazi u odnos čovjeka prema prirodi. Apstraktinom odnosu prema prirodnim silama odgovara također apstraktini odnos čovjeka prema čovjeku, primjereno posta-janju svih ljudi i stvari — robom (Zur-Ware-Werden). To nije praksa, kao najsolidniji dokaz konkretnje utopije, već obrnutu naj-straznje solidni dokaz za divljočnost jedne teorije koja ovekovečjuje klasno društvo. Ipač, unatoč očajničkom i kukačkičkom pre-kidu u nihilizmu postoji mogući plus neza-tvorene, otvorene perspektivnosti. Sto još nije nastalo, ne može se prihvati kao na-stalo, dakle, još je eksteritorijalno smrtri i njezinoj uzaludnosti, nihilu kao supstanciji. Ili, kako je to već jednom Bloch rekao u *Tübingenskom uvodu u filozofiju*: »Stoga može posve važiti, cum grano salis, tj. sa solju razuma koji poznaje povijest i latenciju: Sto se još nikada i nigrige nije dogodilo, to jedino nikad ne zastarjava«. (Str. 117). Djelotvorna vjernost jedne središnje samovrijestiji u telički subjektivnom faktoru postavlja utopijsku očeviđnost umjesto em-patične nastalosti, mogući dobitati dobroga u realnom eksperimentu onoga uopće, određljivom kao još-ne-uspjeho, ali još ne onemo-gućeno pronađenje doma (Heimfindung). Im nuce, eitka i istinitost jest u sa-moslužavanju stvarnosti, njenih realnih nagona, realne tendencije i latencije, koje je ne više kontemplativno, već ono koje teorijski doista važe skok iz carstva nužnosti u naše slobode i samo tako se praktički doista odvažava.

Istina s očeviđnošću je ono dobro ili uopće nije istina. Istinsko zbivanje, kretanje je tendencijski i latencijski nesavršena ili entelehija koja je uvijek iznova usmjere-na na realizaciju Da-poticaja u onomu što se realizira. U tomu se sastoje svjetski eks-periment, ne samo eksperiment na svijetu, već u njemu, upravo realni eksperiment sa-moga svijeta. Njemu odgovara ontologija Još-ne-bitka u još ne svjesnom, još ne po-stalom, koje se oboje zbirava u perspektivima tendencije i latencije, u realnom eksperimentu kategorija, kao njihovoj materiji prema naprijed. U budućnosti, koja ostaje neizvjesna, neka se naturalizira čovjek, neka se humanizira priroda. Mi sami bit ćemo svijet, stvorena priroda (Ibid, str. 264).

